

ABDULHAMID II

Ashirov Yusuf Qaxramon o'g'li

A.Qodiriy nomidagi JDPU

Tarix Fakulteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Abdulhamid II. Turkiya sultoni (1876-1909)-yillar oralig'ida. U 1876-yil dekabrda „Yangi Usmonlilar“ jamiyati bilan bog'liq liberal guruhlar rahbari Midhat posho boshchiligida o'tkazilgan saroy to'ntarishi natijasida taxtga chiqadi. Yangi konstitutsiya qabul qilindi. Turk sultonlari ichida adolatparvarligi bilan nom qozongan. Abdulhamid II dushmanlar hiylalariga qarshi kurashib keldi. U jar yoqasidagi Usmoniylar imperiyasini yana 30 yildan oshiqroq saqlanib qolishida katta xizmat qildi. Mamlakatda sotqinlar ko'pligi, jamiyatning g'arbga havas qilishi, Sultonning odilona siyosati G'arb tomonidan buzib ko'rsatilishi Sultonga nisbatan noto'g'ri tushunchani keltirib chiqardi. Abdulhamid II ichki va tashqi siyosatda ham ijobiy yo'l tutdi. U doimo xalq manfaatlari uchun kurashdi. 1903-yilda Germaniya mashhur Bag'dod temir yo'lini qurish huquqini oldi. Yosh turklar deb atalmish guruh 1909-yil Abdulhamid II ga qarshi bosh ko'tarib, uni taxtdan tushirdilar.

Kalit so'zlar: Abdulhamid II, Bag'dod, Tirimiujgan Qadin afandi, Trabzonlik, reaksionerlar, despotik, instruktorlar, Vive la Constitutsiya.

Abstract: Abdulhamid II. Sultan of Turkey (1876-1909). He ascended the throne in December 1876 as a result of a palace coup led by Midhat Pasha, the leader of liberal groups associated with the "New Ottoman" society. A new constitution was adopted. Among the Turkish sultans, he was famous for his justice. Abdulhamid II fought against the tricks of the enemies. He was instrumental in keeping the Ottoman Empire on the brink for more than 30 years. The large number of traitors in the country, the society's envy of the West, and the distortion of the Sultan's fair policy by the West caused a wrong understanding of the Sultan. Abdulhamid II took a positive path in domestic and foreign policy. He always fought for the interests of the people. In 1903, Germany received the right to build the famous Baghdad railway. In 1909, a group of so-called Young Turks rose up against Abdulhamid II and deposed him.

Key words: Abdulhamid II, Baghdad, Tirimiujgan Qadin Effendi, from Trabzon, reactionaries, despotic, instructors, Vive la Constitution.

Abdulhamid II (1842-yilning 21-sentabrda tugʻilib, 1918-yilning 10-fevralida vafot etgan. U Sulton Abdulmejid I ning ikkinchi oʻgʻli edi. Uning onasi Tirimyujgan Qadin afandining qizi boʻlib kelib chiqishi aniqlanmagan. Abdulhamidning qizi Oysha-sultonning xotiralariga koʻra, saroydagi bir kekxa kalfa cherkes ayol Tirimyujgan bilan bir xil joylardan boʻlgan va oʻzini cherkeslik Shapsug subetnosi deb hisoblagan; Shuningdek, Aishaning xotiralariga koʻra, uning otasi Shapsug qizlarni "onasining odamlari" deb atagan. Bundan tashqari, Aishaning taʼkidlashicha, Abdulmejid bobosining kanizaklari orasida men unga tanish boʻlgan faqat cherkeslar boʻlgan va Gretsiyadan bironta arman yoki qiz yoʻq edi, garchi ularning haramda borligi haqida koʻplab mish-mishlar tarqalgan edi. Tirimyujganning Trabzonlik yoki Yerevandan Chandir ismli arman savdogarining qizi ekanligi haqidagi mish-mishlar, Aishe sulton saroyi hayoti haqida hech narsa bilmaydigan asossiz va bechora odamlar yoki dushmanlar tomonidan yaratilgan soxtalik deb hisoblangan. Abdulhamid yaxshi taʼlim oldi, ayniqsa harbiy jihatdan, Evropa boʻylab sayohat qildi.

Abdulhamid II

U 1876 yil 31 avgustda 3 oy hukmronlik qilgan akasi Murod Vni "Yangi Usmonlilar" yetakchilari va Midxat poshoning saʼy-harakatlari bilan taxtdan

agʻdarilganidan soʻng taxtga oʻtirdi -Murod V aqldan ozgan deb eʻlon qilindi, taxtdan agʻdarib tashlandi va qalʻaga qamaldi. Abdulhamid II taxtga oʻtirgach, konstitutsiya eʻlon qilishga va parlament saylovlari oʻtkazishga vaʻda berdi. Hukmronligining dastlabki kunlarida Abdulhamid umumiy muhabbat va katta shuhrat qozondi. U kazarmalarga tez-tez tashrif buyurdi, zobitlarning doʻstona ziyofatlarida qatnashdi, bu ilgari hech qachon boʻlmagan, hamma uchun yaxshi va oson edi. Ammo uning hukmronligi ogʻir sharoitlarda boshlandi. Butun mamlakat boʻylab tartibsizliklar va beboshliklar boʻlib, koʻpincha musulmonlar va nasroniyar oʻrtasida dahshatli qirgʻinga aylandi. Serbiya va Chernogoriya bilan urush ham bor edi. Moliya esa butunlay parokanda edi. Chet eliklar Turkiyani islohotlar oʻtkazishga va tinchlik oʻrnatishga undashi bilan tahdid qilardi. Bunday sharoitda buyuk davlatlarning qatʻiy talablariga qarshilik koʻrsatishning toʻliq imkonsizligini anglagan, lekin shu bilan birga oʻziga qoʻyilgan shartlarga boʻysunishni istamagan sulton, oʻz xohishi bilan berilgan "vaʻdalar siyosati" bilan kuchlarga qarshi kurashishga qaror qildi. Uning hukmronligi davriga xos xususiyatga aylangan bu siyosat cheksiz diplomatik yozishmalarga olib keldi va masalalarni hal qilishni noaniq muddatga kechiktirdi.

Xuddi shunday siyosat sulton tomonidan ichki ishlarga nisbatan qoʻllanila boshlandi. Vaʻda qilingan konstitutsiya hali ham joriy etilmadi va sulton tomonidan yetarlicha toʻliq emas deb topilgan uning loyihasi asosan reaksionerlardan iborat maxsus "islohotlar kengashi"ga topshirildi. Nihoyat, 1876 yil dekabrda Konstantinopolda elchilar konferentsiyasi oʻz majlislarini ochdi va Abdulhamid keyingi kechikish yangi saroy toʻntarishiga olib kelishi mumkinligini anglagach u Midhat Poshoga koʻnib taslim boʻldi va 1876 yil 23 dekabrda Konstitutsiya imzolandi va eʻlon qilindi. Sultonning oʻzi katta tantana bilan konstitutsiyaga sodiqlik toʻgʻrisida ommaviy qasamyod qildi. Bu harakati bilan u konferensiya ishini bir qacha toʻxtatdi, keyin Turkiyaga tashqaridan va ichkaridan tahdid solayotgan bevosita xavf oʻtib ketishi bilan Abdulhamid mutlaq monarx hokimiyati uchun kurashni boshladi. Bu kurashda Rossiya bilan urush muhim rol oʻynadi. 1876 yil sentyabr oyining oxirida Moskvaning "Vedomosti" gazetasi Konstantinopoldan yangi monarxning xarakteri haqida yozishmalarini eʻlon qildi. Sulton Abdulhamid islomga chin dildan bagʻishlangan boʻlsa-da, u aqidaparastlikka yot edi. U masihiyni boshqaruvchi qilib tayinladi. Berlin kongressining majlislari davom etayotgan bir paytda, Abdul-Hamid xalq eʻtibori ichki siyosatdan chalgʻib qolganidan foydalanib, parlament majlisini tarqatib yubordi va shundan beri parlament inqilobga qadar qayta chaqirilmadi. 1908 yilda rasmiy ravishda bekor qilinmagan konstitutsiya Turkiyada amalda oʻz faoliyatini toʻxtatdi. Sekin-asta sulton butun boshqaruvni oʻz qoʻliga oldi va mamlakat avvalgi despotik tuzumiga

qaytdi. To'ntarishdan qo'rqib, Abdulhamid o'zini son-sanoqsiz soqchilar bilan o'rab oldi va butun mamlakatni ayg'oqchilar va maxfiy politsiya bilan to'ldirdi. Sulton taxtni olgan "Turkiya konstitutsiyasining otasi" Midhat Posho fitnada qatnashganlikda ayblanib, o'limga hukm qilindi. Kuchlarning iltimosi bilan avf etilgan, u Arabistonga surgun qilingan va tez orada vafot etgan.

Savdo va sanoatning tanazzulga uchrashi, moliyaviy ahvolning yomonligi, dehqonchilikdan olinadigan soliqlarning qaytarilishi 1882 yilda Turkiyaning o'zini bankrot deb e'lon qilishiga va kreditlar bo'yicha foizlarni to'lashni to'xtatishiga olib keldi. "Usmonli davlat qarzi boshqaruv kengashi" nomi ostida xorijiy kreditorlar komissiyasi tuzildi. Saroy to'ntarishlari natijasida o'zidan oldingilarning qanday ko'chirilganini yaxshi bilgan Abdulhamid o'z taxti va hayoti uchun qattiq qo'rqib boshladi. U hamma joyda fitna va xiyonatni ko'ra boshladi. Hech kimga ishonmay, atrofini son-sanoqsiz qo'riqchilar bilan o'rab olgan, butun mamlakatni ayg'oqchilar va maxfiy politsiyachilar bilan to'ldirgan Abdul-Hamid o'z saroyida tinimsiz qo'rqa boshladi va yiliga bir marta an'anaviy selamliklarda o'zini xalqqa ko'rsatdi. Sulton va'da qilgan islohotlarning hech biri amalga oshmadi. Mamlakatda "turk konstitutsiyasining otasi" Mithad Posho ham qurboni bo'lgan reaksiya hukm surdi. Politsiya terrori shunchalik kuchli ediki, kimnidir kutilmaganda hibsga olish va yashirin zo'ravon o'lim, eng yaxshisi noma'lum surgun yoki qamoqqa olish ko'paydi. Islohotlarning barcha tarafdorlari harakatsiz qolishga yoki chet elga ko'chib ketishga majbur bo'ldilar. Matbuot tsenzuradan beri deyarli yo'q qilindi aql bovar qilmaydigan nisbatlarga erishdi. Mamlakatning fuqarolik boshqaruvi johil amaldorlar qo'lida bo'lib, ularning o'ziga xos xususiyati cheksiz o'zboshimchalik edi. Savdo va sanoat tanazzulga yuz tutdi, aloqa nihoyatda qoniqarsiz edi, qishloq xo'jaligi ayanchli ahvolda edi. Moliya tizimi betartib ahvolda edi, soliq yig'ish xo'jalik bilan amalga oshirildi, buning natijasida aholi to'lagan pulning faqat yarmi xazinaga tushdi. G'aznaga tushgan pullar hech qanday nazoratsiz, sultonning ixtiyoriga ko'ra, asosan saroy va militsiyani ta'minlash uchun sarflanardi. G'aznada pul yo'qligi sababli eng dolzarb ehtiyojlar qondirilmay qoldi. Ish shu darajaga yetdiki, zobit va mansabdor shaxslar olti oy davomida maosh olmadi. Bundan tashqari, ish haqi yarmi stavkada berildi, chunki hisob oltin o'rniga banknotlarda amalga oshirilgan. Turk amaldorlari orasida poraxo'rlik shu qadar keng tarqalgan ediki, har qanday qonunni pora evaziga chetlab o'tish mumkin edi, ma'lum foiz to'lamay turib, katta miqdordagi davlat ta'minotini olish mumkin edi. Agar turklarning o'z mavqei yomon bo'lsa, Turk imperiyasida yashagan nasroniylarning ahvoli shu qadar og'ir ediki, Abdulhamid davrida ham qo'zg'olon, g'alayon va isyonlar to'xtamadi. Xristianlar orasidagi tartibsizliklar sulton tomonidan dahshatli

shafqatsizlik bilan bostirildi. 1894 yildagi armanlarning pogromlari ayniqsa shafqatsiz bo'lib, 50 mingga yaqin uy yoqib yuborilgan va talon-taroj qilingan, 100 mingdan ortiq armanlar - erkaklar, ayollar, bolalar qiynoqqa solingan, tanazzulga uchragan, vayron qilingan. Ular tufayli Sulton Buyuk qotil laqabini oldi. Turkiyada azaldan musulmonlar va nasroniylar o'rtasida mavjud bo'lgan milliy va diniy adovat Abdulhamid davrida eng yuqori keskinlikka erishdi. Umumiy tartibsizlik va tanazzul orasida turk armiyasining hayoti yaxshi tomonga keskin ajralib turardi. Abdulhamid armiyani G'arbiy Yevropa bilan bir darajaga qo'yish uchun barcha choralarni ko'rdi. Armiyada qo'shinlarni tashkil etish, to'plash, boshqarish, askar va ofitserlar tayyorgarligini yaxshilash bo'yicha bir qator yirik islohotlar amalga oshirildi. Musulmonlar uchun majburiy harbiy xizmat joriy etildi. Nemis generali Kolmar fon der Goltz taklif qilindi, qo'mondonlik tarkibining umumiy va maxsus ma'lumotini oshirishda ko'p ishlar qilgan. Ofitserlarni tayyorlash uchun 4 sinfli harbiy bilim yurtlari tashkil etilgan bo'lib, ularning ta'lim dasturi harbiy ishlarning zamonaviy talablariga javob beradi. Bu maktablarning o'qituvchilari xorijliklar, asosan nemislar edi. Harbiy maktabda o'quvchilar yaxshi yo'lga qo'yilgan umumta'lim fanlaridan tashqari, chet tillarini (ingliz, frantsuz, nemis, italyan yoki rus) o'rganishlari shart edi. Ta'lim tizimi sinfdan tashqari ilmiy-adabiy o'qish va ijtimoiy mavzularda suhbatlar tashkil etish, barcha turdagi o'quv to'garaklarini tashkil etishni o'z ichiga olgan. Qo'shinlarning qismlarida jangovar va harbiy tayyorgarlikni chet ellik instruktorlar - nemis ofitserlari olib borishdi.

Buning natijasi shuki, harbiy maktabdan o'tgan zobitlar Turkiyadagi eng ma'rifatli va Yevropa ta'limini olgan kishilar edi. Atrofdagi sodir bo'layotgan voqealardan xabardor bo'lgan bu zobitlar hokimiyatning o'g'irlik va o'zboshimchaliklarini, xalqning butunlay vayron bo'lishini, talonchilik va qiyinchilikni ko'rib, og'ir milliy g'urur tuyg'usini boshdan kechirishdan o'zlarini tiya olmadilar. Ularning ko'z o'ngida Yevropa davlatlarining Turkiyaning ichki hayotiga doimiy ravishda takroriy aralashuvlari sodir bo'ldi. Ular ostida Turkiya eng yaxshi viloyatlarini yo'qotdi. Berlin shartnomasi bo'yicha yo'qotilgan yerlardan tashqari, Turkiya 1885-1886 -yillarda Sharqiy Rumeli va Krit ustidan hokimiyatni boy berdi. Sharqiy Rumeli va aslida Krit ustidan hokimiyatni yo'qotdi. Hatto muvaffaqiyatli yunon-turk urushi (1897 yil), unda turk armiyasi o'zining jangovar qobiliyatini isbotladi, ammo Turkiyaga g'alabadan boshqa hech narsa keltirmadi. Bir qancha inqilobiy partiyalar tuzildi, ularning eng yirik va kuchlisi Yosh Turk birlik va taraqqiyot partiyasi edi. 1907-yilda Parijda barcha turk inqilobiy jamiyatlari vakillarining qurultoyi bo'lib o'tdi va unda Turkiyada konstitutsiyaviy boshqaruv shaklini o'rnatish uchun barcha partiyalarni birlashtirish va Abdulhamidni

taxtdan tushirishga erishish uchun birgalikda harakat qilish to'g'risida qaror qabul qilindi. 1908 yil o'rtalariga kelib, Makedoniyada qo'zg'olon boshlanganda shunday nisbatlarga ega bo'ldiki, yana bir chet el aralashuvi masalasi yana paydo bo'ldi, turk qo'shini Yosh turklar qo'mitasi tomonidan puxta ishlab chiqilgan davlat to'ntarishi rejasini amalga oshirish uchun etarlicha tayyor edi. Bu vaqtga kelib, armiyaning bir nechta yuqori martabalarini o'z ichiga olgan markaziy qo'mita o'zining asosiy kvartirasini Makedoniyaga ko'chirdi.

Qo'shnlarda qo'zg'olon boshlanligi haqidagi birinchi xabar 1908 yil iyuniga to'g'ri keladi, o'shanda Makedoniya qo'shnlari o'zlarini yosh turklar tarafdorlari deb e'lon qilgan va harbiy qo'zg'olonni tinchlantirish uchun Sulton tomonidan favqulodda vakolatlar bilan Salonikiga yuborilgan Usmon Posho yosh turklar tomonidan hibsga olingan. Abdulhamid o'z taxtining yagona tayanchi bo'lmish qo'shin unga qarshi ochiq turganiga, inqilobiy qo'mita buyrug'i bilan uning qo'riqchilari Konstantinopoldan chiqarib yuborilganiga amin bo'lganida, u keyingi qarshilik qilish mumkin emasligini tushundi. Shundan so'ng, 1908-yil 10-iyulda Usmonli hukumati "Sulton hazratlari 1876-yilgi konstitutsiya o'zining eng ulug'vor ijodlaridan biri ekanligini eslab, uni qayta ishga tushirishni buyurdi" deb e'lon qildi. Turkiyaning yangi parlamenti ochilishi 4 dekabrga belgilangan edi. Shu kuni Abdulhamid 1878 yildan beri birinchi marta saroyini tark etdi va ochiq aravada shahar bo'ylab parlament binosi tomon yo'l oldi va u erda yana bir bor imperiyaning asosiy qonunlarini muqaddas saqlashga va'da berdi. Abdulhamid dastlab yosh turklarning barcha talablarini bajargan bo'lsada, markaziy qo'mita o'z faoliyatini to'xtatmadi va Turkiyada 2 hukumat: poytaxtda vazirlik va Salonikida qo'mita paydo bo'ldi.

Enver Bey, Abdul-Hamidom II va Ahmad Niyoziy Bey bilan otkritkada "Vive la Constitutsiya!" Pochta kartasi 1909 yil aksilinqilobdan oldin chiqarilgan Vaqt shuni ko'rsatdiki, Qo'mita ehtiyotkorligi ortiqcha bo'lmagan. Parlamentda mamlakatdagi islohotlar haqida qizg'in bahs-munozaralar bo'layotgan bir paytda, Abdulhamid saroyda konstitutsiyaga qarshi fitna tayyorlayotgan edi. 1909 yil aprel kechalaridan birida barcha yosh turk zobitlari to'satdan asirga olinib, qisman o'ldirildi. Oddiy serjant qo'mondonligi ostida fitnachilar parlament binosiga ko'chib o'tishdi va uni yosh turklardan tashkil topgan vazirlikni ag'darishga majbur qildilar. Parlament ajablanib, isyonchilar tomonidan ko'rsatilgan shaxslardan yangi hukumat tuzdi. Bu haqiqiy askar qo'zg'oloni bo'lib, unda bir nechta ofitserlar o'ldirilgan bo'lsa-da, Abdulhamid barcha fitnachilarga to'liq amnistiya e'lon qilishga shoshildi. Sultonning bu qo'zg'olonga aloqasi yo'qligi haqidagi qat'iy kafolatlarga qaramay, ertasi kuni fitnachilar tomonidan o'ldirilgan 83 askar va zobitni dafn qilish paytida Konstantinopol ko'chalarida Abdulamidga dushmanlik namoyishi bo'lib o'tdi.

Abdulhamid taxtdan voz kechganidan keyin surgunga 1909-yil ketadi. Bu voqealarning ta'siri juda katta edi. "Birlik va taraqqiyot" qo'mitasi tezda aksilinqilobga javob berdi: "Evropa Turkiyada joylashgan armiyaning barcha qismlariga Konstantinopolga kechiktirmasdan harakat qilish buyurildi". Mamlakat taqdiri qo'shinlar ushbu buyruqqa amal qiladimi, degan savolga bog'liq edi. Generalissimus etib tayinlangan Mahmud Shevket posho qo'mondonligi ostida qo'shinlar poytaxt tomon harakatlanib, bir necha kun ichida shaharni egallab oldilar. Butunlay Yosh turklar tarafida bo'lgan xalqning ishtiyoqi juda katta edi. Posholar o'zlarining barcha mullukini qo'shinlarning ehtiyojlari uchun berdilar, armiya ta'minotchilari askarlar uchun zarur bo'lgan hamma narsani pulsiz, kreditga, Makedoniya-Adrianopol inqilobchilari Sandanskiyga berdilar. Turk hukumatiga qarshi qo'zg'olon bayrog'ini ko'targanlar, ular xalqqa emas, sultonga qarshi kurashganliklari uchun Yosh turklar ixtiyorida ekanliklarini e'lon qildilar. Konstantinopolni bosib olganida Mahmud Shevket posho o'z qo'shinlari bilan Abdulhamid yashagan Yildiz saroyini o'rab oldi va uning tashqi dunyo bilan barcha aloqalarini to'xtatdi. Oziq-ovqat, suv va yorug'likdan mahrum bo'lgan, qo'riqchilari va sevimlilari qurshovida, endi uni qoralagan, o'zini butunlay tashlab ketganini ko'rgan Abdulhamid 2 kundan keyin muzokaralarga kirishish istagini bildirdi.

1908 yilgi qonsiz to'ntarishdan ko'p o'tmay, nominal ravishda Turkiyaning vassali hisoblangan Bolgariya knyazligi o'zini mustaqil davlat deb e'lon qildi va Bolgariya knyazi podshoh unvonini oldi. Shu bilan birga, Berlin shartnomasi shartlariga ko'ra, Avstriya-Vengriya protektorati ostida bo'lgan boshqa ikkita Turkiya viloyati, Bosniya va Gertsegovina ikkinchisiga qo'shildi. Ayni paytda Konstantinopolda milliy majlis bo'lib, unda Abdulhamidning taqdiri hal qilindi. Ko'p bahs-munozaralardan so'ng: "Sulton Abdulhamid II ni taxtdan ag'darib, Sulton va xalifa valiahd shahzoda Mehmed Reshod afandini (Abdul-Hamidning ukasi) Mehmed V nomi bilan taxtga o'tirishga qaror qilindi". Ertasi kuni Abdul-Hamid 7 nafar xotini va bolasi bilan zirhli mashinada, kuzatuv ostida Saloniki yaqinidagi Villa Allatiniga olib ketildi. Shu tariqa Sultonning 33 yillik saltanati tugadi, u payg'ambarning noibi sifatida butun koinotdagi sodiq musulmonlarning yagona va oliy hukmdori ekanligiga ishonchi komil bo'lib, zamonaviy hayot talablari bilan o'jarlik bilan hisob-kitob qilishdan bosh tortdi. Bu tengsiz kurashda g'alaba Abdulhamidga nasib etmadi. 1912 yilda Birinchi Bolqon urushi boshlanganligi sababli, Usmonli imperiyasi Evropaning aksariyat hududlarini, shu jumladan Salonikini yo'qotdi, sobiq sulton Istanbulga ko'chib o'tdi va Beylerbeyi saroyiga joylashdi. Oradan 6 yil o'tib, 1918-yil 10-fevralda u yerda vafot etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdul-Hamid II // Brokxaus va Efron yahudiy entsiklopediyasi.
2. Adra, Jamil. Imperator Usmonli oilasining nasabnomasi.
3. Alderson, Entoni Delfin. Usmonlilar sulolasining tuzilishi. - Oxf.: Clarendon Press, 1956. - B. 29, 69—70,
4. Kanizak, malika va o‘qituvchi: Usmonli haramidan ovozlari / tahr. Duglas Skott Bruks. - Texas nashriyoti universiteti, 2010. - B. 123—140.
5. Ash, Belkis Chorakchi. Usmonli imperiyasi: so‘nggi uch yuz yil: yangi parchalanish tarixi . — Istanbul: Sabah kitoblari, 1993. — 323 b.
6. Sureyya Mehmed Bey. Sicill-i Usmoniy / ed. Nuri Akbazar. — Istanbul: Tarix fondi Yurt nashrlari
7. Ulucay, M. Cagatay. Sultonlarning Xotinlari va Qizlari. - Otuken, 1985. - 312 b.
8. Abdul-Hamid II // Brokxaus va Efronning entsiklopedik lug‘ati: 86 jildda (82 jild va 4 ta qo‘shimcha). - Sankt-Peterburg. , 1890-1907